O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi

Turkiya davlati Karabuk universiteti

Ozarbayjon Milliy Ilmlar akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti

Al-Forobiy nomidagi Qozoq Milliy universiteti

«TURKIY XALQLAR ADABIYOTSHUNOSLIGI VA MATNSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI»

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferans materiallari

Toshkent – 2026

UO'K: 821.161.1=512.133
KBK: 83.3 (5O')
A 51

Mas'ul muharrir:
Shuhrat SIROJIDDINOV,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti rektori, akademik

Taqrizchilar:
Kemal Yavuz Ataman
ijtimoiy fanlar doktori, Turkiya

Dilnavoz Yusupova
filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay'ati:
Boqijon To'xliyev (O'zbekiston), Almaz Ülviy Binnatova (Ozarbayjon), Jabbor Eshonqulov (O'zbekiston), Islam Jemeney (Qozog'iston), Funda Toprak (Turkiya), Nozliya Normurodova (O'zbekiston), Baxtiyor Fayzullayev (Tojikiston), Olim Davlatov (O'zbekiston), Quanishbay Orazimbetov (Qoraqalpog'iston), Nafas Shodmonov (O'zbekiston), Bahodir Karimov (O'zbekiston), Uzoq Jo'raqulov (O'zbekiston), Maqsud Asadov (O'zbekiston), Zeboxon Qobilova (O'zbekiston), Dilshod G'ayipov (O'zbekiston), Darmonoy O'rayeva (O'zbekiston), Dilrabo Quvvatova (O'zbekiston), Qo'ldosh Pardayev (O'zbekiston), Shermuhammad Amonov (O'zbekiston), Gulrux Xudoyorova (O'zbekiston)

Ushbu to'plamda o'zbek mumtoz adabiyotshunosligi ilmiy maktabining asoschisi, filologiya fanlari doktori, professor Nurboy Jabborov tavalludining 60 yilligi munosabati bilan o'tkazilayotgan "Turkiy xalqlar adabiyotshunosligi va matnshunosligining dolzarb masalalari" mavzusidagi ilmiy-nazariy konferans materiallari jamlangan. To'plamda olim ilmiy-ijodiy faoliyatining o'zbek va qardosh xalqlar adabiyotshunosligida tutgan o'rni va ahamiyatiga doir ilmiy maqolalar o'rin olgan. Shuningdek, turkiy xalqlar mumtoz adabiyoti tahlili, adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy va amaliy masalalari, navoiyshunoslik muammolari, istiqboli, zamonaviy adabiyotni o'rganish masalalarini yoritishga bag'ishlangan maqolalar ham kiritilgan.

Kitob filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistrantlar va bakalavriat talabalari hamda keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

Mualliflar qarashi va asarlar nomlaridagi imlo tahririyat nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin.

ISBN 978-9910-8664-0-1

©TAVFIQNASHR, 2026
© Nurboy Jabborov, 2026

MUNDARIJA

№		
	Shuhrat Sirojiddinov O'zbek mumtoz adabiyotshunosligi ilmiy maktabi asoschisi	5
	BIRINCHI SHO'BA **TURKIY XALQLAR MUMTOZ ADABIYOTI: TAHLIL VA TALQIN**	
1	**Kemal Yavuz Ataman** Atebetü'l hakāyik'ta edib Ahmed Yükneki'nin gönül gözü, hak ve hakikat sözü	12
2	**Almaz Ulviy Binnatova** Nurboy Jabborov tadqiqotlarining turkıy dunyo adabiyotshunosligi rivojidagi o'rni	20
3	**Hamidulla Dadaboyev** XI–XII asr turkiy til tibbiy terminologiyasi tizimining "Devonu lug'otit turk"da aks etishi	26
4	**Shavkat Hayitov Ahmadovich, Muhammadova Mahbuba Mo'minovna** Boburiylar va shayboniylar: adabiy aloqa va o'zaro ta'sir masalalari	31
5	**Qodirjon Ergashev** Yaqiniyning "O'q va yoy orasinda munozara" asarining g'oyaviy-badiiy mohiyati	37
6	**G'ayipov Dilshod Qadambayevich** Ogahiy she'riyatida dunyo obrazi	41
7	**Низомиддин Муродий** Махмуд Кашгари, Юсуф Хос Хаджиб и персидско-таджикская литература	45
8	**Sulaymonov Mo'minjon Yusubjonovich** Hofiz Xorazmiy lirikasida raqib obrazi	50
9	**Ismailov Is'haqjon Otabayevich** Ogahiyning muarrixlik faoliyatida uslub va ruhiyat ta'siri masalasi	55
10	**Sulaymonov Isroil Isomiddinovich** "Boburnoma"da shaxs ruhiyati tasviri va muallif mahorati	61
11	**Muhammadqosim Olimov** Zahiriddin Muhammad Bobur Xoja Ahror Vali haqida	66
12	**Dildoraxon Abdullayeva** Muhammadsharif Gulxaniy hayoti va ijodining ilmiy o'rganilishi masalalari	70
13	**Shavkat Hayitov, Xurshida Barotova** "Boburnoma"da saxovat timsoli	74
14	**Mamatqulova Shohsanam Isroil qizi** Turkiy xalqlar mumtoz adabiyotida sadoqat konseptining talqini, rivoji va badiiy-falsafiy asoslari	81
15	**Barno Abdurahmonova** "Qutadg'u bilig" dostonini o'rganishda tarixiy materiallarning o'rni	85

16	**Yuldashev Baxodir Kadirdjanovich** O'rta Osiyolik mutarriziy va yaqin sharqlik mutarriz	90
17	**Эльвина Аджеминова Рифатовна** Тюркская риторико-поэтическая система: метафора, метонимия, символизация и традиционные топосы	94
18	**Axmedova Muattar Abduqayum qizi** "Qissasi Rabg'uziy"da Nuh alayhissalom qissasi va uning sahih manbalar bilan qiyosiy tahlili	98
19	**Zarif Quvonov** Mumtoz she'riyatda tabiat tasviri talqinlari	103
20	**Qosimova Zumrad Asliddin qizi** Amiriy devoni nashrlari va manbalari	108
21	**Xurshid Jo'rayev** Turkiy xalqlar adabiyotida adamizm (odamiyot) talqinlari	111
22	**Ellora Isaqova** "Layli va Majnun" dostonida nasr va nazm mutanosibligi: Mullo Nosirxo'ja uslubi	116
23	**Shodiya A'zamova** "Haft gulshan" dostoni: ikkinchi gulshan tahlili	119
24	**Xolmatov Tuyg'un** Qalban darveshtab temuriyzodalar	125
25	**Sultonova Vazira Nimatovna** Boborahim Mashrab – noyob iste'dod egasi	129
26	**Sulaymonova Hulkar Mo'minjonovna** Abu Bakr Xorazmiy hayoti hamda ijodiy biografiyasiga oid manbalar	133
27	**Abduraimova Shohista Bozor qizi** Ahmad Yugnakiy asarlarida ta'lim-tarbiya masalasi va axloqiy qarashlar tarannumi	137
28	**Özer Beyza** Irfanî anlamin inşasi: Cabbarov'un Nevai yorumculuğu ve türk şiir geleneğinde karşiliklari	140
29	**Elbekova Shalola Narboy qizi** Ahmad Tabibiy tuyuqlarining badiiy mohiyati va matniy-qiyosiy tadqiqi	149
30	**Boyatov Oybek Maxmudjon o'g'li** Majzub Namangoniy va uning adabiy merosi manbalari	154
31	**Kamoldinova Gavharoy Sayfiddin qizi** Amir Temur ijodkorligi xususida	158
32	**Sadoqat Kamolova** Yusuf Saryomiy g'azallarida tasavvufiy ishq va ruhiy poklanish	160

33	**Xurshida Yuldasheva** Ibn Sino, Farididdin Attor va Alisher Navoiy "tayr" qissalarida qush timsoli va ruhiy safar modeli (qiyosiy tahlil)	163
34	**Джуманазарова Зилола Обиджоновна** Особенности перевода реалий в «Бабур-наме»	167

IKKINCHI SHO'BA
TURKIY XALQLAR NAVOIYSHUNOSLIGI: KECHA, BUGUN, ISTIQBOL

1	**Muslihiddin Muhiddinov** "Hayrat"da na't	173
2	**Sultonmurod Olim** "Lison ut-tayr"ning bosh qahramonlari va personajlari	179
4	**Sofia Nazz** Classical symbols and thematic transformations. In the lyrics of Alisher Navoi: a comprehensive analysis	188
5	**Husniddin Eshonqulov** Maoniy ummoning ma'rifiy durlari	191
6	**Baxtiyor Fayzulloyev** Xo'jandda navoiyshunoslik taraqqiyoti	196
7	**Avaznazarov Odiljon Rahmatulloyevich** Adabiy-irfoniy tahlil metodi	203
8	**Soyipov Sunatulla Normatovich** Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni tili haqida ayrim mulohazalar	208
9	**Mavlonberdi Suyunov** Navoiyning tazmin-tatabbunavislik mahorati	214
10	**Ziyoda G'afforova** "Hayrat ul-abror" dostonidagi hamdlar tahlili	219
11	**Tozagul Dusanova** "Vaqfiya" asaridagi ruboiylar badiiyati	222
12	**Sherxon Qorayev** Alisher Navoiy asarlarida Mirzo Ulug'bek ijodiy faoliyati talqini (navoiyshunos olim Nurboy Jabborovning "Maoniy ahlining sohibqironi" kitobi ma'lumotlari asosida)	228
13	**Baxitbay Qutlimuratov** Alisher Navoiy va qoraqalpoq adabiyoti rivojlanish bog'liqligi	234
14	**Ahmadova Mahbuba Shavkat qizi** Komillik sirlari	237
15	**Ikromjon Choriyev** "Majolis un-nafois"da Navoiy tarjimayi holi bilan bog'liq ma'lumot va talqinlar tahlili	240

IBN SINO, FARIDIDDIN ATTOR VA ALISHER NAVOIY "TAYR" QISSALARIDA QUSH TIMSOLI VA RUHIY SAFAR MODELI (QIYOSIY TAHLIL)

Xurshida Yuldasheva,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
e-mail: yuldashevaxurshidamimix2@mail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Sharq mumtoz adabiyoti va tasavvuf falsafasi tarixida alohida o'rin tutuvchi "Tayr" (qush) qissalarining qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqot obyektini Abu Ali ibn Sinoning "Tayr qissasi", Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" hamda Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarlari tashkil etadi. Qushlarning ramziy talqini, safar (sayr va suluk) modeli, tuzoq va ozodlik metaforalari, shuningdek, komil inson konsepsiyasining turli bosqichlarda shakllanishi tahlil qilingan.

Uch muallif qarashlarida umumiy manba – tasavvufning ruhiy poklanish konsepsiyasi mavjud bo'lsa-da, har bir asar o'ziga xos ma'naviy, falsafiy va badiiy yondashuv bilan ajralib turadi. Ibn Sinoda qushlar falsafiy-ontologik timsol sifatida talqin qilinsa, Attorda ishq va ma'rifat markaziy o'rin egallaydi. Navoiyning talqinida esa xalqchil, ijtimoiy va komillik g'oyalari uyg'unlashadi. Maqola mumtoz adabiy tafakkur evolyutsiyasini ko'rsatib, tasavvufiy ramzlar orqali shakllangan bilish modelining poetik tabiatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: *Tayr qissasi, tasavvuf, komil inson, qiyosiy tahlil, qush timsoli, "Mantiq ut-tayr", "Lison ut-tayr", Ibn Sino, Attor, Navoiy.*

Abstract

This article presents a comparative analysis of the "Tayr" (Bird) narratives, which hold a significant place in the intellectual and spiritual heritage of classical Eastern literature and Sufi philosophy. The study examines three major works: Ibn Sina's Tayr Story, Farīduddīn Attār's Manṭiq al-Ṭayr, and Alisher Navoi's Lison ut-Tayr. The research focuses on the symbolic meaning of birds, the model of spiritual journey (sayr and sulūk), metaphors of captivity and liberation, and the evolving concept of the Perfect Human (al-insān al-kāmil).

Although the four authors share a common Sufi foundation centered on spiritual purification, each develops a distinctive intellectual and artistic approach. Ibn Sina interprets birds as philosophical-ontological symbols; Attar places the quest for divine love and gnosis at the center; while Navoi combines mystical, poetic, and socially oriented interpretations. The article highlights the evolution of mystical symbolism in Eastern literature and reveals the poetic nature of epistemological models encoded in the "Tayr" narratives.

Keywords: *Tayr narrative, Sufism, Perfect Human, comparative analysis, bird symbolism, Manṭiq al-Ṭayr, Lison ut-Tayr, Ibn Sina, Attar, Navoi.*

Kirish

Sharq mumtoz tafakkurida "tayr" – qush timsoli inson ruhining cheksiz izlanishi, kamolot sari intilishi, o'zini anglash yo'lida kechiradigan jarayonlarini mujassam etuvchi eng serma'no ramzlardan biridir. Tasavvuf manbalarida ruhning jismdan ajralib yuksalishi, moddiy dunyo "tuzoqlari"dan ozod bo'lib, Haq yo'liga safar qilishi ko'pincha qush parvozi orqali ifodalanadi. Shu bois "Tayr qissasi" janri o'rta asr islom falsafasi va adabiy merosida alohida bir maktabni tashkil etgan bo'lib, u har bir davr mutafakkiri tomonidan yangi mazmun, yangi badiiy qatlamlar bilan boyitib borilgan [Ibn Sino, 1968: 322].

Ana shunday ramziy-tasavvufiy qissalar orasida Abu Ali ibn Sinoning "Tayr qissasi", Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" hamda Alisher Navoiy qalamiga mansub "Lison ut-tayr" asarlari eng yirik namunalar sifatida tan olingan. Mazkur asarlar Sharq adabiy-falsafiy tafakkurining turli bosqichlarida yaratilgan bo'lsa-da, ularni birlashtirib turuvchi umumiy konsept – ruhning ozodlikka, yuksalishga, ilohiy haqiqatni topishga bo'lgan intilishidir.

Ibn Sino yaratgan qissada qushlarning tuzoqqa ilingani, ozodlikka erishishi, podshoh jamolini ko‘rib, hushidan ketishi va nihoyat, inson ruhining metafizik xalosoti haqida bayon qilinadi. Bu qissa falsafiy-ontologik mazmuni bilan keyingi ko‘plab “tayr” qissalariga muhim poydevor bo‘lgan. Farididdin Attor “Mantiq ut-tayr”da ishq, ma’rifat va ruhiy sayrning murakkab bosqichlarini keng epik-uslubda ochib bergan bo‘lsa, Alisher Navoiy “Lison ut-tayr”da shu ulkan an’anani turkiy adabiyot ruhiga moslashtirib, milliy va umuminsoniy g‘oyalarni uyg‘unlashtiradi.

Mumtoz adabiyotimizning “tayr” qissalarini o‘rganish bugungi kunda ikki sababga ko‘ra dolzarb: birinchidan, tasavvuf tafakkuridagi “ruh parvozi” modelining adabiyotda qanday shakllanganini ko‘rsatish; ikkinchidan, mazkur qissalar orqali turli davrlarda yashagan mutafakkirlarning inson tabiatiga, kamolotga, bilish jarayoniga bo‘lgan qarashlaridagi farq va mushtaraklikni ochib berishdir. Ayniqsa, hozirgi kunda Sharq falsafasi va adabiy merosini yangi nazariy nuqtalar asosida qayta o‘qish jarayoni kuchayayotgani sababli “tayr” qissalarining qiyosiy tadqiqi ilmiy amaliyotda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqotning maqsadi – Ibn Sino, Attor va Navoiy asarlaridagi qush timsoli, sayr va suluk modeli, tuzoq va ozodlik ramzlari, komil inson konsepsiyasi talqinini qiyosiy tahlil qilish, ularning umumiy falsafiy ildizlari va badiiy farqlarini aniqlashdan iborat. Shu bilan birga, har bir muallifning “tayr” timsoliga bergan ma’nosi uning davri, dunyoqarashi va estetik ideallariga qanday bog‘langaniga aniqlik kiritish ko‘zda tutiladi.

Ibn Sino, Attor va Navoiyning “tayr” qissalarida qushlar obrazining umumiy semantik yadrosi bir xil – ular inson ruhining ramzi sifatida talqin etiladi. Biroq bu ruhiy timsol har bir muallifda turlicha falsafiy va badiiy yuklama oladi.

Ibn Sinoning “Tayr qissasi” arab tilida yozilgan ramziy-tasavvufiy hikoya bo‘lib, o‘zbek tiliga A.Irisov tomonidan tarjima qilingan va “O‘zbek adabiyoti” majmuasida chop etilgan. Muallif hikoyani birinchi shaxs – “men” deb so‘zlovchi qush nuqtayi nazaridan olib boradi.

Syujetning asosiy bo‘g‘inlari quyidagicha:

- ovchilarning tuzoq qo‘yishi, don sepishi va qushlarning shubhasiz kelib tushishi;
- bo‘yin, qanot va oyoqlarning halqa, to‘r va tuzoqqa ilinishi;
- vaqt o‘tishi bilan tuzoqqa “ko‘nikish”, qafasni tabiiy hol deb qabul qilish;
- oyog‘ida tuzoq bilan uchayotgan boshqa qushlar galasining kelishi;
- ularning yordamida bo‘yin va qanotdan tuzoq yechilishi, ammo oyoqdagi halqa saqlanib qolishi;
- tog‘lar va vodiylar orqali safar, baland tog‘ ortidagi shahardagi “buyuk podshoh” huzuriga borish;
- podshohning jamoli, ruhiy hayajon, hushdan ketish va yana hushga kelish;
- podshohning: “Oyoqlaringizdagi tuzoqni uni qo‘ygan kishidan bo‘lak hech kim yecha olmaydi”, degan mazmundagi hukmi;
- elchi bilan ovchi huzuriga qaytish va hikoyaning ochiq tugallanishi [Ibn Sino, 1968: 322.].

Bu struktura tasavvufiy ma’noda quyidagicha talqin qilinadi: ovchi – dunyo nafsi va shaytoniy vasvasa; don – nafsni o‘ziga rom qiladigan lazzatlar; tuzoq – odatlar, g‘aflat, kibr; qafas – insonning ruhiy qamrovi; uchib kelgan qushlar – bu yo‘ldan o‘tgan soliklar; tog‘lar va vodiylar – sayr-u suluk maqomlari; podshoh – Haq; elchi – ilohiy lutf. Qissada aql va ma’rifat zaruriy, lekin yetarli emas; oyoqdagi halqa – insonning kamolot chegarasini bildiruvchi belgi bo‘lib qoladi [Boltaboyev, 2005: 75].

Ibn Sinoning “Tayr qissasi”da qushlar ovchilarning tuzog‘iga ilinadi: don sepilgan joyga kelgan parrandalar bir zumda to‘rga tushadi, bo‘yniga halqa, qanotiga to‘r, oyog‘iga tuzoq ilinadi. Qafasga tushgan qushlar avval o‘z dardiga berilib, birodarlariga qayrilib qarashni ham unutadi; keyin qafasga ko‘nikib qolish jarayoni tasvirlanadi. Keyinchalik boshqa qushlar kelib, ularning bo‘yni va qanotini

tuzoqdan xalos qiladi, biroq oyog'idagi zanjirni yecha olmaydi – buning sababini "agar bunga qodir bo'lganimizda, avval o'z oyog'imizdagi tuzoqni yechgan bo'lardik", deb izohlaydi. Bu epizodlarda qushlar, bir tomondan, inson ruhining dunyo istaklariga, jismoniy hayotga bog'lanib qolgan holatini, ikkinchi tomondan esa bilish subyekti sifatida ma'rifatga intiluvchi ruhni ifodalaydi.

Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr"ida qushlar yanada kengroq epik sahnada gavdalanadi [Attor, 2006: 68]. Barcha parrandalar majlisga to'planib, o'zlariga sulton kerakligini aytadilar. Hudhud ularga yagona haqiqiy podshoh – Simurg' haqida so'zlaydi va unga yetishish uchun dahshatli vodiylardan o'tish lozimligini bildiradi. Doston davomida har bir qush – bulbul, tovus, qarg'a, kaklik, qumri va boshqalar – o'z tabiatiga mos bahona bilan yo'ldan qolishga moyil bo'ladi. Yakun sahnada esa vodiylardan omon o'tgan o'ttiz qush Simurg' dargohiga yetib keladi va u yerda, aslida, o'z aksini ko'radi. "Si murg'" ("o'ttiz qush") va "Simurg'" so'zlarining uyg'unligi orqali Attor qush timsolini ishq yo'lida sayr qilgan insoniyat, komillikka yetgan ruhlar jamiyati sifatida talqin etadi.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida qushlar timsoli Attor an'anasi asosida qurilgan bo'lsada, yangi turkiy-milliy qatlam bilan boyitiladi. Doston debochasida Navoiy Attorni e'tirof etgan holda, qushlar majlisini turkiy adabiy-madaniy muhit ruhida tasvirlaydi. Qushlar sultonni izlaydi, Hudhud ularni Simurg' sari chorlaydi, ammo qushlar tilidan Navoiy o'z davrining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy muammolarini ham ifoda etadi. Shuning uchun bu asarda qushlar timsoli nafaqat ruhiy sayr ishtirokchilari, balki turkiy jamiyat, xalq va zamon vakillari sifatida ham ko'rinadi [Navoiy, 2011: 137].

Natijada qush timsoli uch muallifda quyidagicha tipologik farqlanadi:

- Ibn Sinoda qush – ruh va bilish subyekti;
- Attorda – ishq yo'lida yurgan insoniyat jamiyati;
- Navoiyda – komillik sari chorlanayotgan jamiyat obrazi.

"Tayr" qissalarida syujetning markaziy o'qi – safar modeli, ya'ni ruhiy sayr va sulukning ramziy shaklidir. Natijalar shuni ko'rsatadiki, uch muallifning barchasi "tayr" qissalarini safar kompozitsiyasi asosida quradi, lekin safarning boshlanish nuqtasi, to'siqlari va nihoyasi har birida turlicha talqin qilinadi.

Ibn Sinoning "Tayr qissasi"da dramatik holat qushlarning tuzoq va qafasga tushishi bilan boshlanadi. Don sepilgan joyga kelgan qushlar hech qanday shubha qilmay tuzoqqa ilinadi; ularning bo'yni, qanoti va oyog'i bir zumda asoratga tushadi. Qafas ichida bir muddat qolib, holatga ko'nikib ham borishadi. Keyinchalik boshqa qushlar kelib, bo'ynidan halqani, qanotidan to'rni yechib, uni qafasdan chiqaradi, ammo oyog'idagi tuzoq saqlanib qoladi. Qushlar birgalikda tog' va vodiylar oralig'idan uchib, baland tog' cho'qqisiga yetadi, nihoyat buyuk podshoh saroyiga kirib boradi. U yerda podshoh huzuriga yetgach, parda ko'tariladi, podshoh jamolini ko'rgan qush hushidan ketadi, so'ngra podshoh unga oyog'idagi tuzoqni faqat uni qo'ygan kishi yechishi mumkinligini bildiradi. Bu safar modeli – asorat (tuzoq va qafas)dan ruhiy yuksalish (tog'lar, vodiylar) va Haqiqat huzuriga yetish jarayonining metafizik sxemasini beradi.

"Mantiq ut-tayr"da Attor yetti vodiy modelini keng epik struktura darajasiga ko'taradi. Talab vodiysida maqomni faqat Haq talabiga bog'lab, barcha "bor"lardan kechish zarurligi, Ishq vodiysida aqlning ojizligi va ishq hukmronligi, Ma'rifat vodiysida bilishning paradoksal holatlari, Istig'no vodiysida yaratilmishlardan mustag'nolik, Tavhid vodiysida birlik idroki, Hayrat vodiysida so'zsiz lol qolish, Fano vodiysida "men"likdan kechish turli qissa va masallar orqali jonli tasvirlanadi. Tog'lar, vodiylar, cho'l va daryolar tasviri ruhiy kosmosning badiiy suratiga aylanadi. Safar modeli bu yerda ishqiy-ma'rifiy tajribalar xaritasi sifatida ko'rinadi.

Alisher Navoiy "Lison ut-tayr"da Attor vodiylarini qabul qilgan holda, ularni turkiy adabiy-madaniy muhitga mos ma'no bilan to'ldiradi. Talab va ishq vodiysi tasvirida Navoiy til, so'z, adab, ilm va jaholat masalalarini keng yoritadi, Tavhid vodiysida Qur'on, hadis va islom aqidaviy tamoyillarini tasavvufiy talqin asosida badiiylashtiradi. Natijada safar modeli Navoiyda sof ruhiy kamolot yo'lidan tashqari, millat, jamiyat, ilm ahli va adabiyot ahlining ma'naviy mas'uliyati bilan bog'langan kompozitsiyaga aylanadi [Navoiy, 2011: 86].

Ibn Sinoning "Tayr qissasi"da qushlarning safar yakuni – podshoh huzuriga yetishishdir. Podshoh jamoli tasviri batafsil berilmaydi, biroq parda ko'tarilgach, uni ko'rgan qush hushidan ketadi; bu holat ruhning Haqiqatga bevosita yaqinlashgan lahzasini ramziy ifoda etadi. Podshohning "oyog'ingizdagi tuzoqni uni qo'ygan kishidan bo'lak hech kim yecha olmaydi" mazmunidagi so'zi dunyo asoratidan xaloslik ham ilohiy tartibga, sabablar zanjiriga bog'liqligini bildiradi. Bu yerda komillik, avvalo, bilishning mukammalligi, o'z chekliliklarini anglagan holda, Haq huzuriga intilish sifatida talqin etiladi.

Attorning "Mantiq ut-tayr"ida komillik Simurg' timsolida mujassamlanadi. Safar davomida ko'plab qushlar vodiylarda halok bo'ladi yoki yo'ldan qaytadi; faqat o'ttiz qush manzilga yetib boradi. Simurg' saroyiga kirganlarida, ular Haqiqatni tashqaridan topmaydi, balki Simurg' chehrasi o'rnida o'z aksini ko'rishadi. "Si murg'" (o'ttiz qush) va Simurg' so'zlarining uyg'unligi orqali Attor komil inson g'oyasini shunday ifodalaydi: "Haqni izlagan banda oxirida o'zini Haq oldida yangicha holatda ko'radi, ishq yo'lida "men"lik erib, "Men – U" qarama-qarshiligi bartaraf bo'ladi. Komillik o'zlikni yo'qotish emas, balki uni Haq nuri bilan qayta topishdir".

Alisher Navoiy "Lison ut-tayr"da Simurg' timsolini Attor an'anasi asosida qabul qiladi, biroq unga turkiy-milliy komillik idealini yuklaydi. Navoiy qissasida komil inson – nafaqat o'z shaxsiy najoti uchun qayg'uradigan, balki jamiyat, xalq va zamon oldidagi mas'uliyatini ham his qiladigan shaxsdir. Shuning uchun Simurg'ga yetishish sahnasining ohangi bu asarda shaxsiy ruhiy najotdan tashqari, umumiy ma'naviy kamolot, millat va ummatning yuksalishi g'oyasi bilan ham uyg'unlashadi [Navoiy, 2011: 95].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, uch qissada deyarli barqaror obraz – yo'l ko'rsatuvchi qush, murshid timsolidir. Attor va Navoiy asarlarida bu obraz bevosita Hudhud sifatida ko'rinadi; Ibn Sinoda esa qafasdan ozod bo'lgan qushga yordam beruvchi, tog'lar va vodiylar oralab yetaklovchi qushlar guruhi murshidlik sinfini ifodalaydi.

Ibn Sinoda bu yordamchi qushlar – o'zlari ham oyog'ida tuzoq bilan uchayotgan, ammo bo'yni va qanotidan tuzoqni yechgan ruhlar timsoli. Ular boshqani ozod qilishga ko'maklashadi, lekin o'z zanjirini yecha olmaydi. Bu obraz aql va ma'rifatning chekliligi, insoniy bilishning mutlaq ozodlikka yetisholmasligi g'oyasini ifodalaydi: ma'rifat boshqani qutqarishi mumkin, biroq o'zi ham sabablar olamiga bog'liq.

Attor va Navoiyda Hudhud – bevosita pir, ruhiy murshid timsolidir. U qushlarning bahonalarini rad etadi, vodiylar mazmunini sharhlaydi, ularni o'z ichki zaifliklari bilan yuzma-yuz qiladi. Attor Hudhud tilidan ishqiy-mistik nazariyani ifodalaydi; Navoiy esa shu til orqali turkiy muhitdagi ilm, axloq va jamiyat mas'uliyatiga oid pand-u nasihatlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Ali Ibn Sino. Tayr qissasi // *O'zbek adabiyoti*. Beshinchi tom, ikkinchi kitob. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968.
2. Abu Ali Ibn Sino. Tayr qissasi // *Islom tasavvufi manbalari*. Nashrga tayyorlovchi: H.Boltaboyev. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
3. Farididdin Attor. Mantiq ut-tayr (Qush tili). Doston. Fors tilidan tarjimon: J.Kamol. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Farididdin Attor. Mantiq ut-tayr. Doston. To'rt jildlik. 1-jild. Tarjimon: J.Kamol. – Toshkent: Yangi Asr Avlodi, 2022. – 464 b. – ISBN 978-9943-20-892-6.
5. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr // *To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 9-jild*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.
6. Shodiyeva, S. Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" hamda tasavvufiy dostonlarda qush timsoli // *TANQID VA TAHLIL* elektron jurnali. 2024.

"Qaqnus: attorona, navoiyona" // Oyina.uz maqolasi. 2022. oyina.uz

"Lison ut-tayr" sari sayr // "Hurriyat" gazetasi sayti. 2020.